

ULUĞ BEG DEVRİ İLİM-FELSEFE ZİHNİYETİ

TARİHİ KÖKLERİ VE SEBEPLERİ

Prof. Dr. Fahrettin OLGUNER

İslâm Dünyası'nda cereyan eden hâdiselere oldukça isabetli teşhisler koyan İbn Haldun, kısa süre içinde oluşup gelişen İslâm Medeniyeti'nin on ikinci yüzyıldan itibaren Batı bölgelerinde duraklamaya başladığını, Doğu bölgelerinde ise gelişmenin, kendi devri itibariyle, henüz devam etmekte olduğunu (Mukaddime, 1954, II/478-493) belirtir.

İslâm medeniyetinin hareket noktasında İslâm Dini vardır ve bu sebeple de medeniyet, "İslâm Medeniyeti" adını almış bulunmaktadır.

Doğuşunun üzerinden sadece birkaç yüzyıl geçmiş olan bu Medeniyet, İbn Haldun'un belirttiği üzere, kalın bir çizgi ile birbirinden oldukça farklı bir şekilde "Doğu-Batı" olarak ikiye ayrılıyor.

İmdi, acaba İslâm Dünyasını ikiye ayıran bu "Doğu-Batı" neresidir ve kimlerin elindedir? Aynı kaynaktan-İslâm Dininden-beslenen bu Medeniyetin bir yanda durgunluğa gömülürken öbür yanda gelişmesini sürdürmesinin sebebi ya da sebepleri nelerdir?

İbn Haldun kendisi bize İslâm Dünyası içinde “Batı” diye isimlendirdiği yerleri göstermektedir. Ona göre Batı; o devirde harâbeye dönmüş olan bu yerler; Bağdat, Basra ve Kûfe’den Batı’ya doğru giden, Kuzey Afrikadan geçerek Endülüs’e uzanan bölgedir.

Batı olarak isimlendirilen bu bölgeyi İbn Haldun, bize tanıtır. Ona göre bu bölgede akıldan, felsefeden, aklî ve tecrübi ilimlerden söz edilmez. Buralarda ilim ve felsefe yapacak değil, yapılmış olanları anlayacak bile bulunmaz. Buralarda ilim adına yapılmakta olan tek şey, ona göre, arap dili ve edebiyatı ile oyalanıp çeşitli konularda eskilerin söylediklerini ezberleyerek tekrarlamaktadır. Bunları üzülererek anlatan İbn Haldun; “... bu durumu” batı insanının yaratılış -zeka- eksikliğine bağlayanlar bile vardır.” diye de ekler.

Kendi devri itibariyle henüz aklın kullanıldığı, ilmî gelişmenin devam etmekte olduğu yerler diye vasıflandırdığı Doğu’yu İbn Haldun, merkezinde Buhara ve Semerkant’ın bulunduğu bölge olarak gösterir. Ona göre Batılı bazı ilim meraklıları zaman zaman Doğu bölgelerine gelir (başta İbn Hatib’in-Fahreddin Razi’nin-öğrencileri olmak üzere) ilim üstadlarını bulur, onlardan ilim, felsefe... alarak Batı’ya; memleketlerine döner ve orada üne kavuşurlar.

Bilindiği gibi İbn Haldun, on dört-on beşinci yüzyılda (1332-1406 yılları arasında) yaşamıştır ve Türk Hükümdarı Timur’un (1336-1405) çağdaşdır. Kaynaklar bu ikisinin karşılaşma konuştuklarından söz eder. 1394-1449 yılları arasında yaşamış bulunan Timur’un torunu Uluğ Beg, İbn Haldun’un vefat ettiği sırada henüz genç yaşta bulunuyordu.

Tekrar edelim ki, İbn Haldun’un da belirttiği gibi, ilmin, düşüncenin ve felsefenin itibarını koruyup ayakta tutan “Doğu Bölgesi” nin merkezinde Buhara ve Semerkant bulunmaktadır. Demek oluyor ki Batı’da bir kaç yüzyıl önce duraklanmış olan İslâm Medeniyeti; ondört ve on beşinci yüzyılda Doğu’da henüz gelişmesini sürdürmekteydi. Bu gelişmenin mekanını Türk illeri oluşturuyor ve bu gelişmeyi sağlayan unsurların odak noktasını, çoğunluk itibariyle, Türkler teşkil ediyordu.

İşte Uluğ Beg (1394-1449) ve Devri, İslâm Medeniyetinin gelişmeye devam ettiği yerleri, onu devam ettiren unsurları, sebeplerini ve bunun altında yatan zihniyeti bize gösteren iyi bir örnektir.

Uluğ Beg Devrini karakterize etmeden önce ilmin ve felsefenin doğma, gelişme imkan ve sebeplerine kısaca temas etmeliyiz.

İlim, felsefe, insana has bir iş ve kabiliyettir. Bunun ortaya çıkabilmesi için sebeplerin varolması, bir takım şartların gerçekleşmesi gerekir.

İlim, bir takım çabalarla elde edilir. Bu, karşılıklı alış-verişler, kolektif çalışma ve yardımlaşmalarla sağlanır. İlim bir yerde ve bir hamlede ortaya çıkıveren bir hâdise değildir. Uzun zamanı, hattâ zamanları ve sürekliliği gerektirir. Bu büyük bir sabır işidir. Bütün bunların gelenekleşmesi gerekir. Bu, da bir takım kurum ve kuruluşlarla gerçekleşir. Bütün bunlar, sürekli ve büyük mâlî desteği gerekli kılar. Bu destek ise olumlu bir sosyal yapıya bağlıdır. Bu sosyal yapı da olumlu, anlayışlı, becerikli, hür düşünceli ve toleranslı bir siyasî irâde ve otorite ile de temsil edilir olmalıdır. Bütün bu şartlar belli bir zihniyetin, bir sosyal-psikolojinin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu, bir dünya görünüşünün, bir hayat felsefesinin tezahürüdür.

İşte ilim ve felsefenin ortaya çıktığı her mekan, bu zihniyete sahip olan, bütün bu şartları kendisinde toplamış bulunan bir mekan olarak görülmelidir.

İmdi, bu tespitler çerçevesinde tarihi seyri yeniden gözden geçirelim:

İslâm'ın doğuşu Araplar'a yeni bir zihniyet, yeni bir dünya görüşü kazandırdı. İslam, kısa zamanda ve süratle yayıldı. Siyâsi hareketlerle başlayan Emevî Dönemi, siyasî kanaatlerin fikri platformunu hazırlama ihtiyacını doğurdu. İslâm Dünyasında'ki pek çok fikir ekolünün temeli bu dönemde atıldı.

Bu medeniyetin oluşmasına Arap olmayan-yabancı; Aceç, Berberi, Türk- unsurların destek ve katkısını sağlamak için Bağdat'ın kapılarını bu unsurlara açan Abbasi iktidarı, miladın dokuzuncu yüzyılı ortalarında isteklerini gerçekleştirmiş bulunuyordu.

İslâm Dini'nin ilk muhatabı, ilk mensûbu ve ilk yayıcısı rolünü üstlenen Araplar, bu görevlerini büyük bir heyecanla yaptılar. İktidarı ellerinde tutmanın ötesinde yeni oluşan bu medeniyete fiil ve düşünce olarak

da katkılarda bulundular. Bağdat'da Ebu Yusuf Kindî (796-873), Endülüs'de İbn Rüşd (1126-1196)... bunun şahidleriydi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi ilim, devamlı takip ve süreklilik istiyor, bu da tükenmez bir sabrı gerektiriyordu. Açıkça söyleyebiliriz ki Arabın buna tahammülü uzun sürmedi. Ona göre ilim, makyaj çantasında duran, varlığından ve sabit duruşundan hiç kuşku duyulmayan, isdenildiği an çıkarılıp kullanılabilen bir âlet durumunda olmalıydı.

Emevi Dönemi'nin henüz eşiğinde baş gösteren siyâsi çalkantılar, yüzde yüz diyebileceğimiz oranda Arab kökenli ferdlerden oluşan Hâricî-Exotérique- grubu ortaya çıkardı. Bunların hareketleri, siyâsi maksatlı idi. Fakat, faaliyetlerinin temelinde zihniyetleri-mentalite'leri- yatıyordu.

Bu zihniyette; tabiatı araştırmaya, toprağı deşmeye, ayı keşfetmeye, meseleleri tartışmaya, sosyal yapıyı incelemeye, sosyal psikolojiyi tespite, sosyal konularda karşılıklı anlaşmaya, gerekirse fedâkarlığa; tavize, çözülemeyen meseleleri zamana havâle etmeye, hele hele elde bulunandan, zihinden durandan şüphe etmeye... yer ve izin yoktu.

Hâricî -Exotérique- gurup zamanla dağıldı, yok oldu. Fakat, daha sonra çeşitli isimler altında ortaya çıkan; hukuk, siyaset... ekolleri, bu zihniyeti tevarüsle devam ettirdi.

Sonraları ortaya çıkmış bulunan ve aynı görüntüyü sergileyen; Zahirilik, Hanbelîlik, Selefiyecilik, Vehhâbilik... gibi hukuk, inanç, siyaset... ekollerinin daha önceki -Hâricî- ekol ile organik bağlarının bulunmadığı iddiâ edilir ve hattâ delillendirilebilir de. Fakat, organik bağın bulunup bulunmaması, bu ekollerin temelinde yatan zihniyetin "öncekiyle aynı" olduğu gerçeğini örtmez.

Bu temel zihniyet çözümlenince ortaya şu çıkar: İçinde insanı da ihtiva eden kâinat, statik -durgun- bulunmaktadır. Hâdiseler de mekaniktir. Statik varlıklar ve mekanik hâdiseler birebir önermelerle ifâdelendirilirler. Dolayısıyla varlık ve hâdiseleri ifâdelendiren bu kelime ve önermelerden herhangi bir şekilde şüphe duyulması, zamanın ve şartların değişikliği... bahaneleriyle onların yeniden değerlendirmeye alınması, yorumlamaya tâbî

tutulması... düşünülemez. Sosyal ve psikolojik olaylar da aynı çerçevede yer alır ve değerlendirilirler.

İşte bu zihniyet dine ve mukaddes metinlere de bu gözle bakmaktadır.

Bu zihniyette bir kere ele alınan bir hâdisenin tekrar ele alınması, bir defâ verilen hükmün yeniden gözden geçirilmesi... söz konusu değildir. Sonuç olarak da elde edilen bir önermenin yüzyıllarca tekrarlanır olması, varılan hüküm hakkında hiçbir endişenin duyulmaması... herhangi bir sakınca doğurmaz.

İşte, ibn Haldun'un Bağdad'dan Endülüs'e geniş bir coğrafyada yaygın halde görüldüğünü belirttiği ve "anlamıyor, ezberleyip naklediyorlar" diye vasıflandırdığı zihniyetin karakteri budur. Bu zihniyet içinde ciddi herhangi bir "ilmi araştırma düşüncesi"nin hayat hakkı bulamayacağı açıktır.

Bugün de aşağı-yukarı aynı veya yakın bölgelerde; Arabistan'dan Kuzey Afrika'ya uzanan yörelerde "Hanbelilik, Vehâbilik" gibi aynı ya da benzer hukuk ve siyâset ekollerinin bulunuşu "tesadüf" değildir ve bu durum, bu bölgelerde görülen ilim seviyesinin anlaşılması, herhangi bir yerdeki ilmin seviyesi ile zihniyet arasındaki paralelliğin tespit edilmesi açısından oldukça dikkat çekici ve düşündürücüdür.

Belirlenen dönem-onbeşinci yüzyıl- itibariyle İslâm Dünyası'nın Batı karşısında bulunan Doğu Bölgesi'nin durumuna gelince:

Yukarda işaret ettiğimiz gibi Abbasî iktidarı, bir kültür merkezi olarak Bağdat'ı Arabın dışındaki unsurlara açmıştı. Buraya dünyanın dörtbir yanından gelen ilim ve felsefe meraklıları arasında Türkler de bulunuyordu: Abdulhamid İbn Türk Cîlî (öl. 8. YY.), Muhammed İbn Mûsa Harezmî (öl. Yk. 850), Ebu Nasr Muhammed Fârâbî (870-950-), hemşerisi ve adaşı, Ebu Nasr İsmail Cevherî Fârâbî (öl. 1002)... bunlardan bazılarıydı. Kısa zamanda bu çabaların sonuç ve meyve verdiğine, yine yukarda, işaret etmiştik.

Onuncu yüzyıl Bağdad ve çevresinin rengini değiştirdi. Onikinci yüzyılda yukarda karakteristiğini verdiğimiz zihniyet hâkimiyetini Bağdad'dan Endülüs'e geniş bir coğrafyaya yaydı. Bağdad'ın yetiştirdiği ve İslâm Dünyası'nda "felsefenin babası" olarak tanınan Ebû Yûsuf Kindî'nin ve

İslâm Dünyasının “ikinci Aristosu” unvanına aday gösterilen İbn Rüşd’ün eserleri, bu zihniyetin hışmına uğrayıp tahrib edildiler.

İslâm Dünyasının Batısı olarak belirlenen bölgedeki bu olup bitenler, ilim ve kültür hâdiselerini çoktan buralardan uzaklaştırmış, yeni ilim ve kültür faâliyetleri, yeni merkezler edinmişti. Bu yeni merkezlerin ağırlık noktasını Türk illeri oluştuyordu. Semerkant da bunlardan birisi idi.

İlmin ve ilmî düşüncenin oluşmasını sağlayan şartlara, yukarda temas ettik. Özel olarak Uluğ Beg Devri’ni dikkate aldığımızda Semerkant bunları gerçekleştirmiş görünmektedir. Medrese, zâviye, hangâh... gibi kurumlar, şehrin tabîî yapıları arasında bulunmaktadır. Oluşmuş haldeki gelenek, Kazızâde-i Rûmî, Gıyâseddin Kâşî... gibi kâbiliyetleri buraya çekmektedir. Uluğ Beg Rasathanesi’nde çalışan ilim adamlarının sayısını kaynaklar, yüz civarında göstermektedir. Bu, karşılıklı alışverişin ve kollektif çalışmanın, bir ilim adamının hükmünü ikincisinin gözden geçirmesi ve hattâ tashih eder olması ilmî şüphenin canlı örneklerini sergiler durumdadır. Bir öğretim elemanının işine son verilmesine Kadızâde-i Rûmî’nin gösterdiği tepki ve buna karşı Uluğ Beg’in ilim adamına hak tanıyan tavrı, ilim adamlarının geniş hürriyetini ve siyâsi otoritenin buna duyduğu saygıyı belgeler durumdadır. İlme ve insanlığa hizmet eden bu insanların ve bu kurumların arkasında, sürekli mâlî destek veren kurumlar; vakıflar bulunmaktadır. Bu da ilim hayatının garantisini, hem de kesintisiz olarak sağlamaktadır. Benzer bir hâli İbn Haldun, Batı bölgesi içinde istisna olarak gördüğü Mısır-Kahire’de tespit etmiş bulunmaktadır. O şöyle diyor: Selahaddin Eyyûbî (1138-1191) Devri’nde itibaren Şam-Mısır bölgesine Türkler hâkim oldular. Bu bölgede onlar, ilmin gelişmesini, ilmî zihniyetin ayakta kalmasını sağladılar. Türk Beyleri, servetlerinin yok olup gitmesini -müsâdere edilmesini- istemedikleri için onu vakfediyorlardı. Böylece de hem servetlerini koruyor, hem çocuklarının ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlıyor, hem de bu vakıflarla medrese, tekke, zaviye, imâret... gibi kurumların ayakta kalmasını temin ediyorlardı¹

¹ İbn Haldun burada Türk beylerinin vakıf yapma sebebinin onların mallarını kaybetme -müsâdere- endişesine bağlamaktadır. Vakıf hâdiselerinde bu sebebin dâima bulunabileceği ihtimal dışı değildir. Ancak, bütün vakıf hâdiselerini yalnızca bu sebebe bağlamak hadiseyi anlamaya ve açıklamaya yeterli değildir. Zira, Mısır’da olduğu gibi başka yerlerde; Anadolu’da Balkanlar’da, Türkistan’da; Buhara’da, Semerkant’da,

Görülüyor ki bu hâl bir zihniyetin eseridir ve bu, İslâm Medeniyeti içinde, çoğunluk itibariyle, Türklere has olarak görünmektedir. Semerkant'da görünen de budur ve bu, bir zihniyetin sonucudur.

Başlangıçtan itibaren Türkler arasında yayılan hukuk, inanç ve tasavvuf ekollerinin dikkate alınması, bu zihniyetin anlaşılması ve onun karakterinin çizilmesi açısından gerekli olmaktadır.

Bilindiği ve halen de görüldüğü üzere Türkler arasında, çoğunluk, Hanefi hukuk (doktrine hanefide de droit), Matürîdî inanç (théologie maturidite) ve sünnî tasavvuf (mysticisme sunnite) ekolleri yaygın halde bulunmaktadır.

Farklı sâhalarda olmakla birlikte bu ekollerin ortak temel görüşlerini şöylece özetleyebiliriz:

İçindeki bütün varlıklarla birlikte kâinat Allah'ındır. Canlı-cansız herşeye ve özellikle insana hizmet ve yardım, Allah'a hizmet ve yardım demektir. Bu, ilim ve felsefe -hikmet- ile gerçekleşir. İlme hizmet ve destek, ahlâki fiillerin en iyisi ve en üstünüdür.

Âlem, dinamik ve statik özellikleri bir arada bulundurur ve gösterir. Sosyal ve psikolojik alan da böyledir. Üstelik bu alanlardaki hâdiseler daha karmaşık şartlara tâbîdirler ve dolayısıyla de oldukça değişik görünüm sergilerler. Bunları ifâde eden önermeler de, tabîî olarak, farklı zamanlarda farklı şekillerde ortaya çıkar ve farklı tarzlarda algılanabilirler. Bu hâl ilme; "ilmî şüphe" olarak yansır.

Din, her zaman ve her konuda bize sabit şeylere indeksli hazır bilgiler vermez. Dinin ifâdesine göre kâinat sırlarla doludur. Bu sırlar insan tarafından açılıp açıklanmayı beklemektedir. Aslında insanın temel vazifesi de budur. Ancak bunun için insanın dikkatli bir idrak melekesine ulaşması, tükenmez sabırla büyük emekler sarfetmesi gereklidir. Mukaddes metinler, özellikle Kur'an, kainatın sınırlarına işaretler göndererek insanın dikkatini buraya çekmektedir. Hüküm ifâde eden Kur'an cümlelerine "dikkat çekici

Bursa'da, Edirne'de, İstanbul'da Beyler ve paşalarla birlikte sıradan halkın hemen her alanda vakıflar yapmasını bu basit sebebe nasıl bağlayabilir, bununla nasıl açıklayabiliriz!

işâret” anlamına gelen “âyet” denilmesi bundan olmalıdır ve oldukça mânâlıdır.

Gerek âlemin, gerekse buna işaret eden dinin dinamik ve statik yapıları birbirleriyle uygunluk içindedir. Ancak, bu dinamik ve statik özelliklerinden hiçbiri ötekine indirgenemez. Dolayısıyla bu, “kesinlik” ve “izâfilik-rölativite” gibi iki ayrı hüküm kategorisini zihne aynı anda ve aynı kuvvetle dikte eder. Bunun zihin tarafından alınıp hemen senteze kavuşturulması kolay değildir. Uzun sabır ve büyük çaba ister. Fakat, herşeye rağmen insan zihni bu sentezi bulmak zorundadır.

Bütün bunlar, insanın bir yandan huzur ve sükûnunu tatmin edici, öbür yandan ise onun sönmeyen arzu, tükenmeyen sabır, bitmeyen emek ve çabalarını harekete geçirici farklı nitelikler arzeder.

İşte ilim; ilmî düşünce ve felsefî gelişme, ayrı kutuplar oluşturan bu farklı karakterlerle insan zihninin halleşme çabası üzerine oturur.

Sözkonusu ettiğimiz dönemler içinde İslâm Dünyası'nın Batısı, zihniyet olarak bu çabayı bırakmış, Doğusu ise henüz bu çabayı sürdürür durumda görünmektedir. Aynı çabayı, aynı dönem içinde Anadolu'da da görmek mümkündür.

Onbeşinci yüzyıl Uluğ Beg Devri ve içindeki insaniyle Onun Ülkesi, ilmin gelişmesini sağlayan zihin yapısına sahip görünmektedir. Mensûbu buldukları ve savunmasını yaptıkları hukuk, inanç, siyâset... ekolleri bunun göstergesidir ve bugün için de aynı imkân ve potansiyel varlığını hissettirmektedir.